

HATM-i NÜBÜVVET

yıp ya kelâm ilmindeki nübüvvetle ya da Kâdiyânîlik ile ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. E'them Ruhi Fiğlalı *Kâdiyânîlik- Ahmediyye Mezhebi* adlı doçentlik çalışmasında (İzmir 1986, s.142-167), Mustafa Sinanoğlu *Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerîm'de Nübüvvet* (1995, s. 382-383), Salih Sabri Yavuz *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet* (1995, s. 28-30) ve Mustafa Can *Maturidi'ye Kadar Nübüvvet Karşı Çıkanlar ve Maturidi'de Nübüvvet Anlayışı* (1997, s. 122-124) adlarıyla Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yaptıkları doktora tezlerinde hatm-i nübüvvet konusuna da yer vermişlerdir.

Hatm-i nübüvvet literatürünü bir araya getiren kitap ve makaleler neşredilmiştir. Allah Vesâyâ'nın, Meclis-i Tahaffuz-i Hatm-i Nübüvvet tarafından yayımlanan *Kâdiyanîyet key Hilâf Kalemî Cihâd ki Sergüzeşt* adlı kitabıyla, Ludhyânevî'nin *er-Reşid* dergisinde yayımlanan "Dârü'l-ülûm aor Tahaffuz-i Hatm-i Nübüvvet" adlı makalesi bu hususta iki önemli çalışmadır (bk. bibl.). M. A. Anees ve A. N. Athar, *Guide to Sira and Hadith Literature in Western Languages* adlı eserlerinde Batı dillerinde bu konuda oluşan literatürü ayrı bir başlık altında sunmuşlardır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *e-Tabakât*, I, 104, 424; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 604; İbn Kesir, *Tefsîrül-Kur'ân*, VI, 422-426; Şâmî, *Sübülül-hüdâ*, I, 494-498, 558-559; Nûr Muhammed Gircâkî, *Hatm-i Nübüvvet ez Rû'ey Âyât-ı Kur'ânî*, Şeyhopûra 1932, s. 1-27; Ahmed Rızâ Han, *Cezâ'ullâhi 'aduvve bi-ibâ'thi hatm-i-nübüvve*, Lahor 1974, s. 23-42; Nevşehrevî, *Hindustân meyn Ehl-i Hadîs ki 'İlmî Hîdmât*, Sahival 1391, s. 87; *İşâriye Tercümânü'l-Kur'ân* (haz. Hakîm Naimüddin Zübeyrî), Karaçi 1985, s. 262, 332-335; Munawar Ahmad Anees - Alia N. Athar, *Guide to Sira and Hadith Literature in Western Languages*, London-New York 1986, s. 320-337; İkbâl Ahmed Fârûkî, *Tezkire-i 'Ulemâ-i Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at-i Lahor*, Lahor 1987, s. 315-335; Abdülmübîn Nedvî, *Şenâ'ullâh Amritsarî*, Guçrânvalâ 1988, s. 58-60; a.mlf., "Şenâ'ullâh el-Amritsarî", *el-Ba'sû'l-İslâmî*, XXXI/4, Leknev 1406, s. 78-82; Allah Vesâyâ, *Kâdiyanîyet key Hilâf Kalemî Cihâd ki Sergüzeşt*, Mûltan 1990; *İşâriye Mecelle-i Tulû'î İslâm 1938-1990* (haz. Hâdim Ali Câvid), Lahor 1991, s. 355-356, 371, 391, 437, 466, 482; Muhammed Şefî, *Hatm-i Nübüvvet*, Karaçi 1991, s. 34-296; Mevdûdî, *Hatm-i Nübüvvet*, Lahor 1991, s. 14-23; a.mlf., *Kâdiyanî Mes'ele*, Lahor 1992, s. 338-345; Muhammed Hanîf Yezdânî, *Mirzâey Kâdiyan aor 'Ulemâ-i Ehl-i Hadîs*, Sahival, ts. (Mektebe-i Neziyye); Muhammed Yûsuf Ludhyânevî, "Dârü'l-ülûm aor Tahaffuz-i Hatm-i Nübüvvet", *er-Reşid*, IV/2-3, Lahor 1976, s. 665-717.

KHALID ZAFARULLAH DAUDI

HATM-i VELÂYET

(bk. VELÂYET).

HATMAN

Eski Türk toplulukları ve bilhassa Lehistan ile Ukrayna Kazakları tarafından kullanılan bir unvan.

Kelimeye ilk defa yazılı olarak Orhun âbidelerinde rastlanır. Bilge Kağan kitabesinde, cülûs törenine katılmak üzere kuzeyden gelen heyetin başı olarak zikredilen Taman Tarkan bazı tarihçilere göre (Giraud, s. 77) kişi adı değil iki unvandan oluşan bir terkiptir. Bunlardan birincisi "taman" veya "ataman" unvanı olup Türkçe "ata" sözüne mübalağa eki olan "man"ın ilâvesiyle yapılmıştır. Daha sonra Moğolca'ya da geçen kelime "başbuğ" anlamında kullanılmış, Slavca'da "hatman" (hetman), Çekçe'de "hejtman" şeklini almıştır. Eski zamanlardan beri Slav milletleri arasında Türkçe kelimelerin kullanıldığı bilinmektedir. Hatman da Hazar ve Bulgar menşeli eski Türkçe'den Slav dillerine geçmiş yüzlerce kelimedendir. Ayrıca bu yolla Almanca'ya "gaupman" şeklinde girmiştir. Lehistan ve Litvanya'da XV. yüzyıldan 1792'ye kadar krallar tarafından tayin edilen başkumandanın unvanı olan hatman, 1648-1764 yılları arasında Dinyepr Kazakları'nda seçimle başa gelen kumandanın da unvanı idi. XVI. yüzyıldan itibaren büyük hatmanın savaşlardaki temsilcilerine "sahra hatmanı" denilmiştir.

Osmanlı kaynaklarında da geçen hatman unvanı, Ukrayna Kazakları'nın ordu-sunda kullanılmış en yüksek askerî rütbe olmuştur. İlk Ukrayna hatmanı Dmitro Vişnevetski'dir (1550-1563). Dmitro, 1550-1552 yıllarında Özi (Dinyepr) nehrin-

Hatman
HmelnitckiHatman
Dorosenko

de Mala Hortitsa adıyla anılan adada kale ve şaykalar (bir çeşit büyük kayık) yaptırmış, Ukrayna Kazakları'nı teşkilâtlandırarak Zaporog Kazakları'nı ortaya çıkarmıştır. O sırada Lehistan-Litvanya hükümetiyle anlaşamadığından İstanbul'a gitmiş ve Osmanlı Devleti'nin himayesini istemiştir.

Ünlü Ukrayna hatmanlarından ikincisi olan Petro Konaşeviç-Sagaydaçni (1616-1622) yaptığı deniz seferleriyle Kefe Kalesi'ni zaptederek şöhret kazanmış ve Zaporog Kazakları tarafından da hatman seçilmiştir. İdaresi altındaki Kazaklar'dan 40.000 kişilik disiplinli bir ordu kuran Petro, 1618 yılında Moskova'ya bir akın yaparak Lehistan'ı desteklemiştir. Daha sonra hücumlarını Tatarlar'a, Türkler'e ve genellikle müslümanlara yöneltmiş, 1621'de Osmanlılar'la yapılan savaşta Lehistan'ı desteklemiş ve Hotin Kalesi'ni savunmuş, ertesi yıl da ölmüştür.

Ukrayna tarihinin en ünlü hatmanı Boğdan Hmelnitcki'dir (1648-1657). Aynı zamanda millî bir kahraman olan Hmelnitcki, 1648'de Zaporog Kazakları tarafından hatman seçildikten sonra bütün Ukraynalılar Ruslar'a ve Lehler'e karşı millî mücadeleye sevk etmiş, 1650'de Osmanlı Devleti'nin himayesine girmiştir. Ukrayna-Kazak Devleti'ni kuran Hmelnitcki 1657 yılında ölmüştür.

Hatman Brokovski'nin (1663-1668) ölümünden sonra bütün Zaporog Kazakları, Ukrayna'nın Osmanlı Devleti'yle münasebet kurmasında önemli faaliyetlerde bulunan Hatman Petro Dorosenko'nun (1665-1676) önderliği altında birleştiler. 1669 Haziranında IV. Mehmed, Lehler'e karşı askerî yardımda bulunacağına dair bir mektup göndererek (BA, İbnülemin-Hariciye, nr. 52) Dorosenko'yu destekledi; aynı zamanda ona 6000 yeniçeriyle birlikte berat, sancak, tuğ ve tabî gibi beylik alâmetleri gönderdi. Osmanlı pa-

dişahi ayrıca Lehistan kralına da mektup yollayarak (Silâhdar, I, 565-566) hatmanını rahatsız etmemesini, Ukrayna ile barış içinde bulunmasını tavsiye etti. Fakat Kırım Hanı Âdil Giray, Potkalı Kazakları'ndan Hanenko'yu Ukrayna hatmanını ilân edince iki hatman arasında mücadele başladı. Bundan faydalanmak isteyen Leh kralının müdahalesi üzerine de Osmanlı padişahının Lehistan seferine çıkması gündeme geldi. Ordu Edirne'de toplandığı sırada Âdil Giray hanlıktan alındı; Doroşenko da Osmanlı ordugâhına gelerek sadrazam ve padişah tarafından kabul edildi; kendisine hil'at giydirilerek altın bir topuz ve at hediyesiyle onurlandırıldıktan sonra (a.g.e., I, 588 vd.) Lwow (İlbov) Kalesi'nin fethiyle görevlendirildi (1672). Leh kralının eman dilemesiyle savaş sona erdi, böylece Doroşenko bir süre Leh saldırılarından kurtuldu (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 26 vd.) Bir müddet sonra Doroşenko'nun karargâhı olan Çehrin'e Rus saldırıları başlayınca Osmanlı hükümeti hemen Kırım hanını ona yardıma gönderdi. Osmanlı yardımından haberdar olan Ruslar'ın Çehrin'den çekilmesinden sonra bir defa daha Osmanlı padişahının huzuruna çıkan Doroşenko yine samur kürk, değerli bir okluk (tirkeş) ve at ile taltif edildi (a.g.e., s. 56). Fakat daha sonra Ruslar'ın Çehrin Kalesi'ni kuşatmaları, Doroşenko'nun da Osmanlı Devleti'nden yüz çevirerek Çehrin'i Ruslar'a teslim etmesi üzerine Osmanlı hükümeti onu hatmanlıktan alarak yerine o sırada İstanbul'da Yedikule'de mahpus bulunan Yorgi İhmilikçi'yi (Georges Chmielnicki) getirdi; ayrıca Özi Beylerbeyi Şeytan (Uzun) İbrâhim Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu 1677'de Çehrin Seferi'ne çıktı (DİA, VIII, 249-250). Dimitri Kantemir'e göre, hatmanın isyan sebebi Lehistan seferinde Osmanlı padişahının Doroşenko'nun yardım teklifini reddederek ülkesine dönmesini emretmesi, onun da bunu gururuna yedirememesidir (Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, III, 9-10, 17). Ancak bu ilk seferden olumlu sonuç alınmayınca Vezirîâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasındaki ikinci seferde Çehrin Rus işgalinden kurtarılmış ve 1678'de yeni hatman Ukrayna tahtına oturtulmuştur (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 103).

İvan Mazepa (1687-1709) ve Pilip Orlik de (1710) ünlü Ukrayna hatmanlarındandır. Mazepa, Ukrayna'nın bağımsızlığı için

Rus Çarlığı'na karşı savaşlarda genellikle yenik düşmüş, Poltava Savaşı'ndan sonra XII. Şaril ile birlikte İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'nin desteğini almaya çalışmıştır. Orlik ise Ukrayna'nın anayasasını hazırlamış, yeni kanunlar tertip etmiş, ülkesinin Kırım Hanlığı ile her zaman dostluk içinde bulunması taraftarı olmuştur.

1918 yılında kurulan Ukrayna millî devletinin başkanı Skoropadski son Ukrayna hatmanıdır. Skoropadski, 12 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı elçisi Ahmed Murad Bey'i gösterişli bir törenle kabul etmiştir. Ukrayna'nın 1919 yılından itibaren Bolşevikler tarafından işgali üzerine hatmanlık kaldırılmış, fakat toplumdaki millî uyanış devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Ukrayna'nın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasını hazırlayan en önemli unsurlardan biri hatmanlıktır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İbnülemin - Hariciye, nr. 52; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VII, 526-527; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 19, 25 vd., 51, 56, 81, 103; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* (trc. Özdemir Çobanoğlu), Ankara 1980, III, 2, 9-10, 17-25, 31-32, 357, 372-375; Silâhdar, *Tarih*, I, 565 vd., 588-590, 621-624, 642-643, 663; Danişmend, *Kronoloji*, III, 440-444, 446-447; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 422, 424, 426, 429-430; III/2, s. 19, 110-113, 160-161, 183-184; M. Gruşevski, *İstoriya Ukrayini-Rusi*, New York 1953, IX, tür.yer.; V. Dal, *Tolkoviy Sovor Jivogo Velikorussskogo Yazıka*, Moskva 1955, I, 349; R. Giraud, *L'empire des turcs célestes*, Paris 1960, s. 59, 77, 154; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 37; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 8-9, 385 vd.; I. Kripyakeviç, *İstoriya Ukrayini*, Liviv 1990, tür.yer.; L. Zaporozets, "Karpovets", *Mazepa*, Kiev 1993; G. Holimonenko, *Turska Viyskova Leksika movlenni Ukraynskogo Kozatsstva*, Kiev 1993, s. 18; Ferhad Gardaşkançoğlu, "Osmanlı-Ukrayna Münasebetleri", *Tarih ve Medeniyet*, sy. 13, İstanbul 1995, s. 43-45; a.mlf., "Ukrayna, Osmanlı Himayesinde", a.e., sy. 15 (1995), s. 40-43; "Hetman", *TA*, XIX, 195; Abdülkadir Özcan, "Çehrin Seferi", *DİA*, VIII, 249-251.

FERHAD NAGIYEV

HATMİYYE

(bk. DETERMİNİZM).

HATMİYYE

(bk. MİRGANİYYE).

HATMÜ'İ-EVLİYÂ'

(ختم الأولياء)

Hakim et-Tirmizî'nin
(ö. 320/932)

tasavvuf tarihinde
peygamberlik ve velîlik konusunu
ilk defa geniş olarak ele alıp
incelediği eseri

(bk. HAKÎM et-TİRMİZÎ).

HATT

(bk. HAT).

HATT-İ HÜMÂYUN

(خط همایون)

Osmanlı diplomatiğinde
padişahın kendi el yazısı ile yazılmış
emirleri için kullanılan bir tabir.

Bazı istisnai haller dışında padişahın bizzat kaleme aldığı hatt-ı hümâyunlar, unvanına, beyaz üzerine ve telhis veya takrir üzerine yazılanlar olmak üzere üç grupta toplanabilir.

Unvanına Hatt-ı Hümâyunlar. Ferman ve beratların önemli olanlarında tuğra'nın üst, sağ veya sol tarafında padişahın hattıyla, "Mücebince amel oluna" ve "Mücebince amel ve hilâfından hazer olun a" gibi, ferman veya beratla yer alan hususların kusursuz yerine getirilmesini bildiren emre denir. Bunlardan başka geliştirilmiş, "Mücebince amel ve hareket olunup hilâfından hazer ve mücânebet oluna" (TİEM, nr. 2319); "Emr-i şerifim mücebince amel olunup hilâf-ı inhâdan hazer eyleyesin" vb. kalıplara, hatta bazan, "Mücebiyle amel olunup tebdil ve tağyire sebep olanlar, 'fe-men beddelehu ba'demâ semiahû fe-innemâ ismuhû ale'llezîne yübeddillühenehü inne'llâhe semîun alîm' nass-ı kerîmine mâ-sadak olup hüsrân edeler, mücâzât oluna" gibi dua cümlecisi bulunan şekillerine rastlanır. Unvanına hatt-ı hümâyunlarda, emrin yerine getirilmesini bildiren kısımdan önce fermanın gönderildiği grup hakkında taltif edici sözlerin yazıldığı da vâkidir (BA, *Müzehheb Fermanlar*, nr. 68/1).

Nâdir olmakla beraber unvanına hatt-ı hümâyunlarda "Başın gerek ise mücebiyle amel oluna" (aslı İstanbul Deniz Müzesi'nde bulunan bu ferman için bk. Schwarz, LXXVII [1987], s. 81) veya, "Mukaddem ettiğin gibi bir türlü taksiratın zuhur eder ise sağ kurtulman muhaldir, gözün açıp refakatinde bulunan güzât-ı